

UOT 94

**XX ƏSRİN 20-Cİ İLLƏRİNİN II YARISINDA AZƏRBAYCANDA
SOSIAL-SİYASİ ŞƏRAİTİN SƏCİYYƏVİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ
(RDHA-nın MATERİALLARI ƏSASINDA)**

Ülkər HÜSEYNOVA*

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 16 iyul 2019; çapa qəbul edilmişdir: 23 sentyabr 2019; online-da çap edilmişdir: 20 dekabr 2019

Received: 16th July 2019; accepted: 23th September 2019; published online: 20th December 2019

Açar sözlər: Azərbaycan SSR, 20-ci illər, sosial vəziyyət, antisovet çıxışlar, banditizmlə mübarizə

Giriş

1920-ci ilin aprelində Azərbaycan Sovet Rusiyasının XI Qırmızı ordusu tərəfindən işğal edildikdən sonra yeni rejimə qarşı müqavimət hərəkatı baş qaldırmış ölkənin bir çox bölgələrində silahlı çıxışlar olmuşdu. Xarakterinə görə bu çıxışlar əsil xalq hərəkatı olub sovet rejiminin respublikada tətbiq etməyə çalışdığı antimillə sistemə qarşı yönəlmiş, müxtəlif formalarla, əsas etibarilə silahlı üsyanlarla müşayiət olunmuş bu çıxışlar 1923-cü ildə, demək olar ki, yatırılsa da, Sovet hakimiyyətinin sonrakı illərdə həyata keçirdiyi zorakı tədbirlər əhalinin kütləvi narazılığı ilə müşayiət olunurdu. Bolşevik hakimiyyəti Azərbaycanda işğal rejiminə qarşı mübarizə aparan siyasi və hərbi müxalifəti ümumən zərərsizləşdirməyə, silahlı üsyanlarla müşayiət olunan milli müqavimət hərəkatına divan tutmağa nail olsa da respublikada ictimai-siyasi vəziyyətə nəzarəti tam təmin edə bilmədi. Bakı şəhəri və qəzası istisna olmaqla respublikanın müxtəlif qəzalarında ayrı-ayrı silahlı dəstələr hələ də öz mövcudluqlarını saxlayırdılar.

Antisovet əhval-ruhiyyənin mövcudluğunun səbəbləri

1920-ci illərin ikinci yarısında Azərbaycanda antisovet hərəkatı 20-ci illərin I yarısı ilə müqayisədə bir qədər aşağı düşsə də, bütün ölkədə inzibati-amirlik sisteminin möhkəmlənməsi, YİS-in yaratdığı iqtisadi liberallaşmaya son qoyulması, kollektivləşdirilmə, qolçomaqlarla mübarizə və digər siyasi-iqtisadi kampaniyalar yenidən narazılıq hallarının artmasına şərait yaradırdı. İranla sərhədin açıq qalması da ölkənin siyasi və kriminogen vəziyyətinə öz təsirini göstərirdi. Sərhədi keçən silahlı dəstələr respublikanın müxtəlif rayonlarına yayılaraq cinayətkar əməllərlə məşğul olurdular. İranla həmsərhəd rayonlarda hətta 1928-1930-cu illərdə belə bandalar, sərhəd qoşunları və milis arasında şiddətli toqquşmalar baş verirdi [2, v. 63].

Faktiki olaraq sovet orqanlarının fəaliyyəti Azərbaycanda, tarixi XIX əsrin ortalarına gedən qaçaq hərəkatının yenidən dirçəlməsinə gətirib çıxardı. Hakimiyyət nümayəndələri isə bu sosial fenomenin Azərbaycanda baş qaldırmasını azərbaycanlı əhalinin ənənəvi həyat tərzini, təsərrüfat xüsusiyyətləri ilə bağlayaraq bu fenomenlə mübarizənin məntiqi olaraq quldurluğun ləğvinə gətirib çıxaracağına ümid edirdilər. Məsələn, Q. Musabəyov quldur dəstələrinin yaranmasını və inkişafını kəndli kütlələrin geriliyi, nadanlılığı, cahilliyi, bəzi dağlıq ərazilərdə köçəri həyat tərzinin, həmçinin kənd təsərrüfatının geridə qalmış formalarının mövcudluğu ilə əlaqələndirmişdi [11, c. 76]. Ona görə də

* Lənkəran Dövlət Universiteti
e-mail: ulker.huseynov08@gmail.com

bolşeviklər quldur (qaçaq) dəstələrinin ləğv edilməsinin əsas şərti kimi azərbaycanlıların ənənəvi təsərrüfat və məişət tərzinin aradan qaldırılmasında görürdülər. Lakin bolşeviklərin bu cəhdləri tamamilə əks nəticələrə gətirib çıxardı.

20-ci illərdə Azərbaycan ərazisində qaçaq-quldur dəstələrinin yayılma arealının təhlili göstərir ki, bu dəstələr əsasən dağ və dağ ətəyi ərazilərdə daha geniş fəaliyyət göstərirdilər. Bu ərazilərin əhalisinin əsas məşğuliyyəti isə köçmə maldarlıq idi (Lənkəran, Cəbrayıl, Quba, Şuşa, Naxçıvan, Şamaxı, Qazax, Nuxa, Cavanşir, Qubadlı qəzaları bu baxımdan daha səciyyəvi idilər). Bolşevik hakimiyyəti köçmə maldarlığa geriliyin, barbarlığın ən mühüm təzahürü kimi baxaraq onu nəyin bahasına olursa olsun aradan qaldırmağa çalışırdı. Köçərilər öz qayda qanunları ilə yaşadığından onları sovet məhkəmə-hüquq, mədəni-maarif, təhsil sisteminə, məktəblərə, hakim partiyanın ideya-siyasi işinə cəlb etmək mümkün deyildi. Ənənəvi maldarlıqla məşğul olan əhalinin, o cümlədən şahsevən tayfalarının maldarlıqdan əl çəkərək oturaq həyata, əkinçiliklə məşğul olmağa məcbur edilməsi onlar arasında qaçaq-quldurluqla məşğul olan dəstələrin sayının artmasına, mal-qara oğurluğu kimi zərərli və qanundankənar əməllərin yayılmasına gətirib çıxarırdı. Nəticədə keçmiş Lənkəran, Cavad, Cəbrayıl və digər qəzaların əhalisi arasında qaçaq hərəkatı daha da inkişaf etməyə başlamışdı.

Eyni zamanda oturaq həyata keçməyə məcbur edilmiş kəndli öz sürülərini saxlamaq üçün müvafiq şəraitə malik deyildi. Həm bu səbəbdən, həm də iqlim şəraitinin uyğunsuzluğundan heyvanlar arasında tələfolma halları xeyli artmış, bu da öz növbəsində heyvandarlıqda məhsuldarlığın aşağı düşməsinə gətirib çıxarmışdı. Təqribi hesablamalara görə, 1927-ci ildə Azərbaycanda çümə (taun) xəstəliyindən 100 min iribuynuzlu mal-qara tələf olmuşdu [12, c. 166-169]. Mülayim dağlıq şəraitdə yaşamış köçmənlər düzənlik iqlimə uyğunlaşa bilmədiklərindən onların arasında da malyariya, difteriya kimi xəstəliklər artmışdı.

Azərbaycan üçün spesifik xarakter daşıyan aztorpaqlılıq şəraitində dünənə qədər onsuz da əkinə yararlı torpaqların, otluqların azlığından və suyun qıtlığından əziyyət çəkən kəndlilər indi bu torpağı və suyu elə həmin maldarlıqla məşğul olmuş insanlarla bölüşməli idi. Bu isə torpağın bölüşdürülməsi zamanı kəndlilər arasında şiddətli toqquşmalara gətirib çıxaran münaqişələrlə müşayiət olunurdu. Məsələn, Dağlıq Qarabağda, Naxçıvanda, Qazax, Cəbrayıl qəzalarında bu mübahisələr ermənilərlə azərbaycanlılar arasında, Muğanda (Lənkəran və Cavad qəzalarında) və Şamaxı qəzasında isə azərbaycanlı maldarlarla rus kəndliləri arasında hətta milli münaqişə xarakteri daşımağa başlamışdı. Əgər Dağlıq Qarabağın, Naxçıvanın, Qazaxın daha yuxarı kəndlərində yaşayan ermənilər müsəlmanları öz sürüləri ilə yaylaqlara buraxılmasına qarşı çıxırdırsa, rus məskunlar əksinə, maldarların Muğan düzündə onların əkin sahələrinə yaxın ərazilərdə məskunlaşmalarına qəti etiraz edirdilər. Qazax qəzasında köçmə maldarların öz sürülərini otardıqları otluqların həcmi 25 min desyatindən 7.6 min desyatınə qədər azalmışdı. Otluqların əksəriyyəti Ermənistanın Dilican və Yeni Bəyazid qəzalarının ermənilərinin əlinə keçmişdi. Hakimiyyət orqanları köçərilərə yaylaqdan istifadə etməyi qadağan etmiş, qəzanın düzən kəndlərində isə onlara torpaq sahələri ayrılmamışdı [1, v.3-4]. Eyni vəziyyət Azərbaycanın digər bölgələrində də müşahidə olunurdu. Bütün bunlar isə qaçaqçılığın və banditizmin inkişafı üçün münbit şərait yaradırdı. Belə ki, AK(b)P-nın X qurultayında (may-iyul 1930-cu il) yaxın iki ildə isə köçərilərin torpaqda tam oturmaları üçün tədbirlər hazırlayaraq ən yaxın illərdə köçərilərin əsas kütləsinin oturaq həyat tərzinə keçirilməsini başa çatdırılmasını heyvandarlıq sahəsində mühüm vəzifə kimi müəyyənləşdirmişdi [10, c. 531].

Ənənəvi köçəriliklə məşğul olmuş rayonların xalis pambıq rayonlarına çevrilməsi əhalinin miqrasiyasına da təsir göstərirdi. Məsələn, Qaradonlu rayonunda sovet haki-

miyyətinin kampaniyalarına etiraz əlaməti olaraq əhalinin İrana keçməsi halları baş vermişdi [18, s. 14].

Hərəkətin sosial bazası

Rəsmi orqanların “banditizm” adlandırdıqları bu hərəkətin əsas sosial bazasını əvvəlki mülkiyyətindən, imtiyaz və səlahiyyətlərindən məhrum olmuş torpaq sahibləri, keçmiş məmurlar, din xadimləri təşkil edirdilər. Onlar sovet hakimiyyəti illərində torpaq məsələsinin həllindən narazı insanları da öz sıralarına qoşmağa nail olaraq mütəşəkkil qüvvəyə çevrilə bilmişdilər. Bir qayda olaraq bu dəstələr onların torpaqlarına, otlaqlarına guya qanunsuz yiyələnmiş kəndlərə hücum edir, əmlakını dağıdaraq viran edir, mal-qaralarını aparırdılar. DRHA-dən yuxarıda gətirilmiş materiallar da bu fikrin səhihliyini təsdiq edir. Bir qayda olaraq, bu dəstələr 4-5 nəfərdən ibarət olurdu. Onların azlığı və mobilliyi, adətən, gecələr hərəkət etmələri, ən başlıcası rayon və kəndlərin hakimiyyət nümayəndələri ilə gizli əlaqələri onları ələ keçirməyə imkan vermirdi. Bir sıra qəzalarda bəylər və xanlar hələ də öz nüfuzlarını saxlamışdılar. Fanatik kəndlilər onlara hakimiyyət orqanlarının onlara verdikləri mülkədar torpaqlarını becərməkdən imtina edir, bunun guya şəriətə uyğun olmadığını iddia edirdilər. Bəzilər isə ona verilmiş torpaqlardan istifadə edərkən əvvəlki sahiblərə yenə də vergi və mükəlləfiyyətlər ödəməkdə davam edirdi. Məsələn, hətta 1928-ci ildə, Lənkəran qəzasında bəzi kəndlərin sakinləri becərdikləri torpaqdan əldə etdikləri məhsulun yarısını əvvəlki sahiblərinə ödəməkdə davam edirdilər. [8, 1928, 6 август].

Antisovet çıxışlara qarşı hakimiyyət orqanlarının tədbirləri

RDHA-nın 9-cu, 875-ci fondlarında 20-ci illərin II yarısında respublikada ictimai-kriminogen vəziyyəti özündə əks etdirən mühüm materiallar mövcuddur. 1926-cı ildə təkcə Zaqatala dairəsində 4 silahlı dəstə fəaliyyət göstərirdi [15, s. 3]. Bu dəstələrlə mübarizə məqsədilə 1-ci atıcı alayının tərkibindən 200 nəfərlik dəstə təşkil edilmişdi [9, c. 113]. Dağlıq Qarabağ ərazisində isə Babaşın 30 nəfərlik dəstəsinə qarşı hərbi hissənin və sərhəd dəstəsinin seçmə bölümləri göndərilmişdi. Kəşfiyyat məlumatlarına görə Babaşın dəstəsi İranla əlaqə saxlayırdı [13, s. 600].

ƏQO-nun komandanı Levandovskinin 4 may 1926-cı il tarixli əmri ilə banditizm ilə mübarizə aparmaq üçün ordunun məsuliyyət dairəsində olan ərazilər xüsusi əməliyyat rayonlarına bölünmüşdü. Naxçıvan MR istisna olmaqla Azərbaycanın əksər əraziləri Azərbaycan atıcı diviziyasının tabeliyinə verilmişdi [5, v. 169].

1928-ci ildən Azərbaycan kəndində kütləvi kollektivləşmənin başlanması bölgələrdə vəziyyəti daha da gərginləşdirdi. Sovet hökumətinin bu iqtisadi və siyasi kampaniyasına müqavimət ən sərt formalar aldı.

Bu siyasətin nəticəsi olaraq Azərbaycanın müxtəlif rayonlarında silahlı qruplar təşəkkül tapmağa başlayırdı. Əvvəlki illərlə müqayisədə bu dəstələrə təkcə keçmiş hakimiyyət tərəfdarları deyil, dünənə qədər partiya və sovet orqanlarında işləmiş və rejimin qəzəbinə gəlmiş şəxslər də qatılmağa başlamışdılar. ƏQO-nun kəşfiyyat məlumatlarına görə həmin dövrdə Azərbaycanda 50-dən artıq silahlı dəstə fəaliyyət göstərirdi [14, s. 330]. Bir neçə dəstə İrandan sərhədi keçərək Arazboyu rayonlarda möhkəmlənməyə çalışırdı. Bunların arasında 1930-cu ilin mayında Cəbrayıl dairəsinə keçməyə müvəffəq olmuş Sultan Sultanovun başçılığı ilə 250 nəfərlik süvari dəstəsi də var idi. S. Sultanovun dəstəsi ilə yanaşı, Qubadlı, Şuşa, Karyagin rayonlarında da silahlı dəstələr fəaliyyət göstərirdilər. Qaradonlu rayonunda Saday bəyin dəstəsi də öz mütəşəkkilliyini saxlayırdı [18, s. 15]. Bu dəstələrlə mübarizə məqsədilə Qafqaz ordusunun komandanının əmri əsasında Azərbaycan diviziyasının komandiri C.Naxçıvanskinin rəhbərliyi ilə xüsusi operativ qrup yaradılmış və Qarabağa göndərilmişdi. Qrupa Azərbaycan diviziyası ilə

yanaşı 2-ci Qafqaz diviziyasının və 2-ci Qafqaz süvari briqadasının alayları, sanitariya və rabitə bölükləri də daxil edilmişdi. Üsyançılara qarşı əməliyyatlara siyasi rəhbərlik üçün beşlik də yaradılmışdı. Keçirilmiş əməliyyatlar nəticəsində üsyançı dəstələrin əksəriyyəti məhv edilmiş, qalanları Xudafərin körpüsündən İrana keçməyə nail olmuşdular [9, c. 113-114].

Silahlı dəstələrin sosial bazasını sıradan çıxarmaq üçün Sovet hökumətinin Azərbaycanda həyata keçirdiyi üsullardan biri də bəylərin və qolçomaqların sürgün edilməsi oldu. Azərbaycan XKS-nin 7 oktyabr 1926-cı il tarixli qərarında bütün qəzalar üzrə bəylərin ümumi sayı, sürgün edilməli və öz yaşayış yerlərində saxlanılmalı olan bəylərin sayı müəyyənləşdirilmişdi. Yerli icraiyyə komitələri və milis şöbələri bu kateqoriyadan olan şəxsləri dərhal həbs etməli, onların əmlakını isə müsadirə etməli idilər. Lakin deportasiya haqqında qərarları vaxtında və olduğu kimi icra etmək mümkün olmadı. Sürgün haqqında müxtəlif yollarla məlumat alan həmin şəxslərin bir çoxu İrana və Türkiyəyə qaçmağa müvəffəq olmuş, bəziləri isə dağlara və meşələrə çəkilərək silahlı qaçaq dəstələrinə qoşulmuşdular. Buna baxmayaraq, 600-dən çox bəy öz ailəsi ilə yaşadığı rayonlardan respublikanın başqa rayonlarına sürgün edildilər [4, v. 1-30]. Müqavimət və etiraz hərəkatlarına yol verməmək üçün deportasiya gizli sürətdə, gecə vaxtı həyata keçirilir və deportasiya olunanın yaxınları və qohumları da onunla bərabər sürgün edilirdi.

1929-cu ildən – “Böyük dönüş ili”ndən başlayaraq rejimin atdığı radikal addımlar, o cümlədən islam dininə qarşı hücumlar, dini bayramların və mərasimlərin keçirilməsinin qadağan edilməsi, din xadimlərinə qarşı repressiyalar, məscidlərin bağlanması, çadraya və papağa qarşı hücum, kollektivləşmənin sürətləndirilməsi, taxıl tədarükləri və s. etiraz hərəkatının və silahlı qaçaq dəstələrinin sayının artmasına gətirib çıxardı.

Bolşeviklərin bu hərəkatları geniş xalq kütlələri arasında o qədər hiddət yaratmışdı ki, partiya rəhbərliyi 1929-cu ilin yazında dinlə mübarizədə müəyyən əyintilərin baş verdiyini etiraf etməli oldu. 1929-cu ilin apreldə AK(b)P MK-nın plenumu dini mövhumata və “keçmişin qalığı” olan çadraya və papağa qarşı mübarizə ilə bağlı məsələləri müzakirə edərək xüsusi qətnamə qəbul etmişdi. Qətnamədə din əleyhinə mübarizədə əyintilərin baş verdiyi etiraf olunur, inzibati metodlar əvəzinə izahat işlərinin aparılması, çadra və papaqla mübarizədə zorakı üsullardan imtina etmək tövsiyə olunurdu. Plenum dindarların əlindən alınmış 400 məscidin yarısının (!) yenidən onlara qaytarılmasını tələb etmişdi [10, c. 469]. Buna baxmayaraq, sonrakı illərdə dinə qarşı mübarizə nəinki dayandırılmamış, əksinə ən eybəcər forma almışdı. RDHA-nin 25873-cü fondunda Sabirabad rayonunun siyasi-iqtisadi xarakteristikasına dair bir sənəddə qeyd olunur ki, əgər 1928-1929-cu illərdə rayonun türk əhalisi arasında məscidlərə gedən, Aşura günündə başını yaranlar var idisə, 1930-cu ildən başlayaraq belələrinə rayonda rast gəlinmir. Gənclər arasında inanclar da, demək olar ki, yoxdur. Kəndlərdə olan məscidlər, demək olar ki, xarabalıqlara çevriliblər və onlar iki il əvvəl olduğu kimi artıq dini ocaqlar deyillər [18, л. 3]. Tovuz rayonunun kəndlərində də eyni vəziyyət mövcud idi. Burada da məscidlər bağlanmış, mollalara öz fəaliyyətini davam etdirməyi qadağan etmişdilər. [16, л. 23-23 об.].

Azərbaycan kəndlisinə qarşı həyata keçirilmiş repressiv tədbirlərdən biri də 1929-1930-cu illərdə “taxıl tədarüku” deyilən kampaniya oldu. Azərbaycan Baş Siyasi İdarəsinin rəhbərlik etdiyi bu kampaniyaya milis şöbələri ilə yanaşı çekist dəstələri, hərbi hissələr, fəhlələrdən, komsomolçulardan ibarət xüsusi dəstələr cəlb olunmuşdu. Kəndlərə göndərilən tədarük briqadaları bu dəstələrin köməyi ilə taxılı müsadirə edir, dövlət qarşısında öhdəliklərini yerinə yetirməyən kəndlilərə qolçomaq adı qoyub, onlara qarşı ən qəddar cəza növləri tətbiq edirdilər. Bir sıra hallarda hətta bir kəndin bütün sakinlərini kolxoza daxil olmaqdan imtina etdiklərinə görə “qolçomaq” elan etmişdilər. Bir neçə kənddə sakinləri qorxutmaq üçün nümunəvi güllələmələr həyata keçirilmişdi. Mübarizə-

nin daha bir forması kəndlilərin kütləvi şəkildə kolxozları tərk etmələri, kolxoz mülkiyyətini dağıtmaları idi. Müqavimətin digər forması kəndlilərin partiyaya, komsomola daxil olmaqdan imtina etmələri idi. Tovuz rayonunun Kirzan kəndində 1930-cu ilin sonunda 184 sakin yaşasa da onların arasında partiyaçı yox idi, cəmi 1 nəfər iki ay stajına malik komsomolçu var idi. Qonşu Mansurlu kəndinin 250 nəfərlik sakini arasında da cəmi 6 komsomolçu var idi. Rayonun ən böyük kəndlərindən olan Qaraxanlıda partiya və komsomol üzvləri yox idi. Kənddə 1 partiya üzvlüyünə namizəd, 1 komsomolçu yaşayırdı. Eyni vəziyyət Xatunlu, Quşçu, Cəfərli, Ocaqlı, Bayramlı kəndlərində də mövcud idi. [393, л. 23-26 об.]. Kəndlilər taxıl müsadirələrinə kollektiv müqavimət göstərmək üçün silahlı dəstələr yaradırdılar. Kollektivləşdirmə və tədarük zamanı qanunsuzluqlar və zorakılıqlar elə kütləvi hal almışdı ki, Azərbaycan K(b)P MK RH bununla bağlı xüsusi qərar qəbul etməli olmuşdu. “Azərbaycanda kolxoz hərəkatında səhvlər və əyintilər haqqında” 14 aprel 1930-cu il tarixli qərarla bu kampaniyalar zamanı buraxılmış səhvlər və əyintilər etiraf olunur, onları aradan qaldırmaq üçün partiya təşkilatlarına təkliflər müəyyən edilmişdi [10, c. 523-527]. Əlbəttə, bu qərar müstəqil şəkildə deyil, İ.Stalinin kolxoz quruculuğunda buraxılmış səhvlər haqqında “Правда” qəzetinin 2 mart 1930-cu il tarixli nömrəsində getmiş “Müvəffəqiyyətdən baş gicəllənmə” adlı məqaləsindən və ÜİK(b)P MK-nin “Kolxoz hərəkatında partiya xəttinin əyilməsinə qarşı mübarizə haqqında” 14 mart 1930-cu il tarixli qərarından sonra qəbul edilmişdi.

Sosial hərəkatın formaları və coğrafiyası

1928-ci ildə Azərbaycan kəndlisinə qarşı terror və qanunsuzluqlar silahlı çıxışların yeni dalğasını yaratdı. Bu mərhələ təqribən 1933-cü ilə qədər davam etdi. Silahlı müqavimət respublikanın bütün ərazisini bürüsə də dağlıq və dağətəyi rayonlarda (Lənkəran bölgəsində, Dağlıq Qarabağda, Gəncəbasarda, Cəbrayıl, Naxçıvanda, Zaqatala-Nuxa bölgəsində) bu çıxışlar daha kütləvi xarakter daşıyırdı. Üsyançı dəstələrə vaxtilə, 20-ci illərin əvvəllərində bölgülərdə üsyanlara başçılıq etmiş, sonra isə xaricə getmiş tanınmış şəxslər rəhbərlik edirdilər. Bu şəxslər yenidən öz vətənlərinə qayıdaraq müqavimət dəstələrinə rəhbərlik etməyə başlamışdılar. Qarabağda S. Sultanov, Naxçıvanda Naxçıvanskiyə, Kəngərliyə, Bənənyarskiyə, Lənkəranda Şahverən, Nəcəfqulu, Ə.Rəsulov, Qubada Həmdulla Əfəndi bu şəxslərdən idilər. Təkcə Zaqatala rayonunda 1929-cu ilin sonunda 20-dən artıq silahlı dəstə fəaliyyət göstərirdi. Bu bölgədə silahlı üsyana yenidən Azərbaycana qayıtmış Hafiz Əfəndi başçılıq edirdi. Silahlı dəstələrin fəaliyyəti o qədər geniş vüsət almışdı ki, onlar hətta rayon mərkəzlərinə, şəhərlərə, dəmir yolu stansiyalarına hücum etməkdən belə çəkinmirdilər. 1930-cu ilin martında silahlı dəstələr Ordubad və Nuxa şəhərlərinə qəflətən hücum edərək buradakı rəhbərliyi qaçmağa məcbur etdilər [22, c. 704-705; 3, v. 1]. Nuxa şəhəri hətta bir neçə gün üsyançıların əlinə keçmiş, yerli hakimiyyət orqanları, partiya şöbəsi dağıdılmışdı. Üsyançılar çoxlu silah əldə etmişdilər. AK(b)P-nin 31 may - 4 iyun 1930-cu il tarixində keçirilmiş X qurultayında “qolçomaqların bir sinif kimi ləğv edilməsi” vəzifəsinin uğursuzluğa düşər olduğu, sovet hakimiyyətinə qarşı təkcə qolçomaqların deyil, hətta geniş kəndli kütlələrinin qalxdığı etiraf olundu. Bununla yanaşı baş vermiş qanunsuzluqların yerli partiya və sovet orqanlarının siyasətinin nəticəsi olduğu vurğulanırdı. Qurultay “bandit dəstələri”nin qısa müddətdə bütün mümkün vasitələrlə ən qısa müddətdə ləğv edilməsini respublika partiya və sovet təşkilatlarının əsas vəzifəsi kimi müəyyənlişdirdi [7, c. 682-683].

Üsyankar bölgələri sakitləşdirmək üçün qoşun hissələrindən istifadə edilirdi. Rayonlara ezam edilmiş çekist qrupları ələ keçirdikləri üsyançılar haqqında özləri qərar çıxarırdı və kəndliləri qorxutmaq üçün yerindəcə güllələyirdilər. Təkcə 1930-cu ilin ilk beş ayı ərzində SSRİ ərazisində 33 üsyan baş vermiş, bu üsyanlarda 30310 üsyançı iştirak

etmişdi. Bu üsyanlardan Azərbaycan ərazisində Noraşen üsyanında 1200 nəfər, Nuxa-Zaqatala üsyanında isə 3700 nəfər iştirak etmişdi [22, c. 704].

Azərbaycan ərazisində 1930-cu ildə baş vermiş ən güclü üsyanlardan biri də Nuxa-Zaqatala üsyanı oldu. Digər bölgələrdən fərqli olaraq, burada antisovet hərəkatı daha mütəşəkkil olmuş, üsyana rəhbərlik üçün hətta siyasi təşkilat (“Ürvətül-vüska”) yaradılmışdı [6, s. 113-114].

Üsyan şimal-qərb bölgəsinin bütün ərazisini bürüsə də, hərəkatın əsas mərkəzləri Nuxa və Zaqatala şəhərləri, Baş Göynük, Tala, Qax, Balakən, Dəymədağıldı, Qabaqcöl, Əliabad, Qazmalar, Muxax, Şabalıd kəndləri idi. Üsyanda xalqın bütün təbəqələri iştirak etdiyindən bu üsyanı hərəkatverici qüvvələrinə görə əsil xalq müqavimət hərəkatı kimi səciyyələndirmək olar. Üsyanla bağlı hərbi komandanlığın məlumatlarında bu təsdiq edilir və üsyanda hətta ortababların və yoxsul, muzdur kəndlilərin belə iştirak etdiyi etiraf olunurdu. Bu bölgədə üsyanlar haqqında əsas məlumatlar RDHA-nin 25873-cü fondunun 1-ci siyahısının 1206 işində toplanmışdır. Üsyanın mərkəzi Nuxanın Baş Göynük kəndi idi. Bu kəndin əhalisi, demək olar ki, hamılıqla üsyana qoşulmuşdu. [6, s. 116]. Məlumatlara görə üsyanda 500-700 insan iştirak etmişdi. Üsyançılar tərəfindən kənd nəzarətə alındıqdan sonra sovet hakimiyyətinin və partiyanın nümayəndələri həbs olunaraq güllələnmişdilər [21, л. 3-5, 838-839]. Üsyanı yatırtmaq üçün ordu hissələri və Baş Siyasi İdarənin bölmələri bölgəyə yeridilmişdi [21, л.127, 338-339, 358]. Üsyançılar şəhər həbsxanasında saxlanılan dustaqları azad etmiş, hakimiyyət idarələrini ələ keçirmiş, bir neçə hökumət işçisini və fəalları həbs etmiş, xalqa müraciət yaymışdılar, Mürciətdə üsyançılar sovet hakimiyyətinin Nuxa və Zaqatalada ləğv edilməsi, “din və torpaq” uğrunda bütün əhalinin onlara qoşulmasını təklif edirdilər [21, л. 18-19, 20-16, 89, 840].

Üsyanın yatırılması üzrə əməliyyatlara siyasi rəhbərlik üçün Azərbaycan SSR MİK-nin sədri Q.M.Musabəyov, Azərbaycan DSI-nin sədri M.C.Bağirov və 2-ci Qafqaz diviziyasının komandiri Q.A.Tuxarelidən ibarət fəvqəladə troyka (üçlük) yaradılmışdı [20, л. 32]. Aprelin 14-də Nuxaya hücum edən hökumət qüvvələri ilə üsyançılar arasında ilk döyüşlər baş vermiş, sovet qüvvələri hətta ilk döyüşlərdən sonra geri çəkilməyə məcbur olmuşdular [20, л. 79]. Aprelin 15-də baş vermiş növbəti hücum şəhərin cənub hissəsinin və Qışlaq kəndinin tutulması ilə nəticələndi [20, л. 85]. Üsyançılar şəhərin yuxarı hissəsinə geri çəkilərək burada möhkəmlənmiş, lakin həmin gün axşama yaxın bu hissə də sovet qüvvələrinin əlinə keçmişdi [21, л. 52]. Bu döyüşlərdə üsyançılar tərəfindən 80 nəfər öldürülmüş, 40 nəfər yaralanmış, 400-ü əsir alınmış, sovet qüvvələrindən isə 12 nəfər öldürülmüş, 25 nəfər yaralanmışdı [6, s. 129]. Nuxa şəhərini tərk edən üsyançıların bir dəstəsi Qax-Zaqatala istiqamətində hərəkat etmiş, digər dəstə isə B.Nəbibəyovun başçılığı ilə Vartaşen (indiki Oğuz qəsəbəsi) kəndinə hücum edərək, onu ələ keçirmişdi [20, л. 845].

Həmin günlərdə Qax-Zaqatala-Balakən rayonunda da gərgin vəziyyət yaranmışdı. Nuxa şəhərini nəzarət götürdükdən sonra sovet hərbi qüvvələri bu rayona göndərilmişdi. Bu dəstələrdən birinə Sumbatov rəhbərlik edirdi. Əliabad, Tala, Qax, Qaxingiloy, Katex kəndləri yaxınlığında sovet hissələri ilə üsyançılar arasında aprelin 14-17-də döyüşlər baş vermişdi. Aprelin 16-da üsyanın əsas mərkəzlərindən olan Qaxingiloy və Göynük kəndləri, ertəsi gün Tala kəndi ələ keçirilmişdi [20, л. 118-119]. Bundan sonra üsyançıların bir hissəsi dağlarda gizlənmiş, digər hissəsi isə hələ də üsyançıların əlində olan Balakən və Qabaqcölə çəkilmişdi. Üsyandan sonra bölgədə həyata keçirilmiş cəza tədbirlərindən nəinki üsyan iştirakçıları və onların qohumları, bütün əhali əziyyət çəkmişdi. Bununla yanaşı hökumət üsyanlardan müəyyən nəticələr çıxararaq bir sıra güzəştlərə də getməyə məcbur olmuşdu. Buna baxmayaraq bölgədə vəziyyət yenə də mürəkkəb olaraq qalırdı. Dağlarda hakimiyyət qüvvələrindən qaçıb gizlənə bilmiş bir çox dəstələr öz

mövcudluqlarını saxlamışdılar [21, s. 341]. Onların milis postlarına, sovet idarələrinə, poçt şöbələrinə mütəmadi basqınları hakimiyyət orqanlarını xeyli narahat edirdi. Xüsusən Göynük rayonunda fəaliyyət göstərən dəstələr sayca daha çox və daha mütəşəkkil idilər. Buna görə də bu rayonda 1930-1931-ci illər ərzində çekistlər və ordu hissələri tərəfindən bir neçə dəfə tərksilah əməliyyatı aparılmışdı [20, s. 625-679]. Tərksilah əməliyyatlarını həyata keçirmək üçün bütün digər bölgələrdə olduğu kimi bu rayonda da xüsusi troykalar yaradılmışdı. Bu troykalardan birinə erməni Sumbatov başçı təyin edilmişdi. 1931-ci ilin əvvəllərində Göynük rayonunda da növbəti tərksilah əməliyyatı aparılmış, 1930-cu il üsyanında iştirak etmiş 81 nəfər aşkar edilərək güllələnmiş, 57 nəfər həbs olunmuşdu [19, s. 14]. Bu rayonda kollektivləşmə, demək olar ki, dayanmışdı. 1931-ci ilə dair məlumatlarda Göynük rayonu üzrə təsərrüfatların cəmi 18 faizi kollektivləşdirilmişdi [19, s. 13].

Silahlı dəstələrin ən geniş yayıldığı və sovet hakimiyyətinə qarşı əsas təhlükənin olduğu bölgələrdən biri də Azərbaycanın cənub rayonları, İranla həmsərhəd ərazilər idi. 1930-cu il fevralın 20-də ÜİK(b)P “İqtisadi cəhətdən geridə qalmış milli rayonlarda kollektivləşmə və qolçomaqlarla mübarizə haqqında” qərar qəbul etdi [22, s. 215-256]. Qərarda sərhədyanı respublikalarda, o cümlədən Azərbaycanda mal-qaranı xaricə aparmağa cəhd edən təsərrüfatlara qarşı ən qəti tədbirlər görülməsi, o cümlədən əmlakın və mal-qaranın müsadirə edilməsi nəzərdə tutulurdu. Qərara əlavə olunmuş materialda 15 marta qədər Azərbaycandan 500 qolçomağın sürgün edilməsi nəzərdə tutulurdu. 1930-cu ilin yayında Azərbaycanın aran rayonlarından 1364 qolçomaq və din xadimi sürgün edilmişdi. Növbəti ildə sürgün olunanların sayı daha 2468 nəfər artmışdı [7, s. 688].

Mərkəzin bu qərarına uyğun olaraq 1930-cu ilin sonunda Azərbaycan SSR XKS respublika ərazisində növbəti “tərksilah və antisovet ünsürlərin ləğv edilməsi” əməliyyatının aparılması haqqında qərar qəbul etdi. Bu əməliyyatlarla bağlı materiallar RDHA-nın 25873-cü fondunda (siyahı 1, iş 820) saxlanılır. Əməliyyata rəhbərlik ZSFSR Baş Siyasi İdarəsinin strukturlarına həvalə edilmişdi. Siyasi idarənin orqanlarına və qoşunlarına kömək etmək üçün xüsusi hərbi hissələr ayrılmışdı [17, s. 33]. Əməliyyatlara ümumi rəhbərlik ZSFSR BŞİ-nin dəstələrinə həvalə edilmişdi. Əməliyyatların keçirilməsinə rəhbərlik etmək üçün operativ troykalar (üçlüklər) yaradılmışdı [18, s. 33-35]. Tərksilahı zamanı Baş Siyasi idarənin orqanlarına kömək edən ordu hissələrinə Qafqaz ordusunun komandanın imzası ilə təlimat da hazırlanmışdı [18, s. 40-42]. Təlimatda tərksilah edilən kəndlərin mühasirəyə alınması, səhra qarovullarının, kəşfiyyat və gözətçilərin hərəkət istiqamətləri və radiusu və başqa vəzifələr öz əksini tapmışdı.

Sovet orqanları Azərbaycan kəndlərində “antisovet ünsürlərə” qarşı əməliyyatlar keçirərkən, əhalini tərksilah edərkən eyni zamanda başa düşürdülər ki, əhali arasında izahat işləri aparmadan qarşıda qoyulmuş məqsədlərə nail olmaq mümkün deyildir. Buna görə də bu əməliyyatlarla yanaşı kəndlərdə paralel olaraq təsərrüfat, siyasi və mədəni tədbirlərin aparılması da nəzərdə tutulurdu. Bu məqsədlə Qafqaz ordusunun Siyasi idarəsi “Tərksilahla əlaqədar kənddə siyasi iş haqqında” təlimat hazırlamışdı. Təlimatda yerli partiya təşkilatları və onlara yardım göstərilməsi üçün ezam edilən hərbi vəzifəli şəxslər üçün konkret vəzifələr müəyyənləşdirilmişdi [17, s. 92-98].

RDHA 25773-cü fondunun 1-ci siyahısının 820-ci işində saxlanılan sənədlərdə 1931-ci ilin əvvəllərində Azərbaycanın rayonlarında həyata keçirilmiş əməliyyatların nəticələrinə dair mühüm materiallar öz əksini tapmışdır. Məsələn, həmin materiallarda təkcə Gəncə dairəsinin Tovuz rayonunda aparılmış əməliyyatların gedişində “bandit qrupların” əsasən ləğv edildiyi, əhalidən 8,5 min tüfəng yığıldığı, kütləvi həbslərin və güllələnmələrin həyata keçirildiyi bildirilirdi [17, s. 325]. Hesabatlarda əməliyyatlarda iştirak etmiş şəxsi heyətin siyasi əhval-ruhiyyəsi haqqında məlumatlar da öz əksini tapmışdır.

Nəticə

Sovet hakimiyyəti antisovet silahlı dəstələrlə mübarizədə həm repressiv, cəza metodlarından, terrordan istifadə edir, həm də kəndlilər arasında “mədəni-mənəvi” iş aparmaqda bandit dəstələri sosial bazasından məhrum etməyə çalışırdı.

1920-ci illərin sonlarında Azərbaycanda kollektivləşmənin başlanması ilə etiraz hərəkatı yeni mərhələyə qalxdı. Kollektivləşmə bir tərəfdən müxtəlif rayonlarda silahlı üsyanların baş verməsinə, digər tərəfdən isə bu siyasətlə barışmaq istəməyənlərə qarşı bolşevik terrorunun genişlənməsinə gətirib çıxardı.

Tədqiqatlar göstərir ki, araşdırılan dövrdə Azərbaycanda silahlı dəstələrin yayılmasının əsas səbəbi sovet hakimiyyətinin kənddə həyata keçirdiyi siyasi-iqtisadi kursla birbaşa əlaqədar idi. Xüsusən kollektivləmə, taxıl tədarükləri, köçəri təsərrüfatların ləğv edilməsi cəhdləri, ənənəvi təsərrüfat növləri əvəzinə pambıqçılıq və digər sahələrin inkişaf etdirilməsi buna sosial zəmin yaradırdı.

ƏDƏBİYYAT

1. ARDA. F. 27. S. 1. İş 216.
2. ARDA. F. 917. S. 3. İş 125.
3. ARDA. F. 1017. S. 1c. İş 67.
4. ARDA. F. 2248. S. 1. İş 508.
5. ARPIİSSA. F. 411. S. 5. İş 145.
6. Məmmədov Ə. Göynük hərəkatı. (1805-1930-cu illər). Bakı: Azərbaycan Tarixçiləri İctimai Birliyi, 2016, 524 s.
7. Баберовски Й. Враг есть везде. Сталинизм на Кавказе. Москва: РОССПЭН, 2010, 855 с.
8. «Бакинский рабочий» (газ. 6 август 1928)
9. Зейналов Р. Военное строительство – военно-патриотическая и оборонно-массовая работа в Азербайджанской ССР в период строительства социализма (1920 июнь 1941). Баку: Элм, 1990, 206 с.
10. Коммунистическая партия Азербайджана в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК, в 2 т., Баку: Азернешр, Т. 1., 1920–1937, 1986, 674 с.
11. Мусабеков Г. Избранные статьи и речи. В 2 томах. Баку: АН, Т.1. 1920–1927 гг., 1960, 197 с.
12. Мусабеков Г. Избранные статьи и речи. В 2 томах. Баку: Изд. АН. Т.2. 1928–1937 гг., 1962, 214 с.
13. РГВА. Ф. 9. Оп. 19. Д. 24.
14. РГВА. Ф. 9. Оп. 21. Д. 89.
15. РГВА. Ф. 875. Оп. 2. Д. 21.
16. РГВА. Ф. 25873. Оп. 1. Д. 816.
17. РГВА. Ф. 25873. Оп. 1. Д. 820.
18. РГВА. Ф. 25873. Оп. 1. Д. 834.
19. РГВА. Ф. 25873. Оп. 1. Д. 838.
20. РГВА. Ф. 25873. Оп. 1. Д. 1204.
21. РГВА. Ф. 25873. Оп. 1. Д. 1206.
22. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927-1939: Документы и материалы. В 5 томах. Москва: РОССПЭН, Т.2, 2000 (<http://istmat.info/node/30679>)

Summary

Ulkar Huseynova

Description of the Socio-Political Situation in Azerbaijan in the Second Half of the 20s of the 20th Century (Based on RSMA Materials)

In the presented article on the materials of the Russian State Military Archive, analyzes the socio-political situation in Azerbaijan in the second half of the 20s. It is noted that, although the resistance movement that unfolded immediately against the Soviet occupation of 1920 was suppressed, however, political, social and political measures carried out by the Soviet authorities in the republic in the second half of the 20s economic and cultural events led to a massive protest movement. As a result of the repressive policies of the authorities in various parts of the country, the activities of armed groups intensified. Resistance to collectivization, the struggle against religion, national-spiritual traditions and the elimination of the kulaks as a class manifested themselves in various forms, including in the form of armed uprisings. In some areas, the rebels even organized armed attacks on local authorities and army units.

At the same time, groups operating in various non-political goals operated throughout the country. Under these conditions, the activities of various rebel groups and refugee groups were increasing in different regions of Azerbaijan.

Although the Bolshevik ideologues characterize all the social and political conflicts of that time as a manifestation of class struggle, the existence of armed factions that remained organized until the early 1930s confirms that this theory does not adequately reflect the real situation.

The beginning of mass collectivization in the Azerbaijani village since 1928 aggravated the situation in the regions. Resistance to this economic and political campaign of the Soviet government has taken some of the toughest forms. Armed rebellion took place in Nukha, Zagatala, Ganja, Arazboy regions, Nakhchivan, Lankaran region and other areas. Resistance to collectivization led to the expansion of Bolshevik terror. Terror against the broader rural population has become the main means of destroying traditional social relationships in the village and introducing new forms of farming. Authorities have taken the path of collectivization using terror and repression and "eradicating" the "class enemies" and "alien elements" as opposed to other measures of the Soviet government (cultural revolution, emancipation of women, and the fight against religion).

To eliminate the anti-Soviet armed groups, the authorities resorted to the most severe measures (mass executions, arrests, exile, deprivation of political rights, etc.). At the same time, the party-Soviet authorities, in order to eliminate the social base of anti-Soviet protests, carried out political, ideological and "cultural-moral" work among the population.

Keywords: Azerbaijan SSR, 20s, social situation, anti-Soviet actions, the fight against banditry

Резюме

Улькер Гусейнова

Характеристика общественно-политической ситуации в Азербайджане во второй половине 20-ых годов 20-го века (по материалам RDHA)

В представленной статье на материалах Российского Государственного Военного Архива. Анализируется общественно-политическая ситуация в Азербайджане во второй половине 20-х годов по отмечается, что, хотя движение сопротивления развернувшееся сразу против советской оккупации 1920 году было подавлено, однако, осуществленные советскими властями в республике во второй половине 20-х годов политические, социально-экономические и культурные мероприятия, привели к массовому протестному движению. В результате репрессивной политики властей в разных частях страны активизировалась деятельность вооруженных групп. Сопротивление коллективизации, борьбе против религии, национально-духовных традиций и ликвидация кулачества как класса проявлялись в различных формах, в том числе в форме вооруженных восстаний. В некоторых районах повстанцы даже организовывали вооруженные нападения на органы местной власти и армейских частей.

В то же время группы, действующие в различных неополитических целях, действовали по всей стране. В этих условиях активность различных повстанческих групп и групп беженцев возростала в разных регионах Азербайджана.

Хотя большевистские идеологи характеризуют все социальные и политические конфликты того времени как проявление классовой борьбы, существование вооруженных фракций, которые оставались организованными до начала 30-х годов, подтверждает, что эта теория не отражает должным образом реальную ситуацию.

Начало массовой коллективизации в азербайджанской деревне с 1928 года обострило положение в регионах. Сопrotивление этой экономической и политической кампании советского правительства приняло некоторые из самых сложных форм. Вооруженное восстание имело место в Нухинском, Загатальском, Гянджинском, Аразбойском районах, Нахчыванской, Лянкяранской областях и других областях. Сопrotивление коллективизации привело к расширению большевистского террора. Террор против более широкого крестьянского населения стал основным средством разрушения традиционных социальных отношений в деревне и внедрения новых форм ведения сельского хозяйства. Власти встали на путь коллективизации, используя террор и репрессии и «уничтожая» «классовых врагов» и «чужеродных элементов», в отличие от других мер советского правительства (культурная революция, освобождение женщин и борьба с религией).

Для ликвидации антисоветских вооруженных групп власти прибегали к самым жестким мерам (массовые расстрелы, аресты, ссылки, лишение политических прав и т.д.). В то же время партийно-советские власти в целях устранения социальной базы антисоветских выступлений, проводили среди населения политико-идеологическую и «культурно-нравственную» работу.

***Ключевые слова:** Азербайджанская ССР, 20-е годы, социальная ситуация, антисоветские выступления, борьба с бандитизмом*

Redaksiya heyətinin üzvü t.e.d., prof. İsgəndərov Anar Camal oğlunun rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.